दैन्याश्रयणं मौर्ख्यमेव । अतः मानवप्रयत्नसार्थक्यं न दुःखनिवारणे, न वा सुखसंपादने । किन्तु केवल-भगवत्कृपाप्राप्तये प्रयत्नः कार्यः । अत्रैव च पुरुषप्रयत्नसार्थक्यम्, यतस्सृष्टिरेव परमात्मप्राप्त्युद्देश्या । तत्र पूर्वकर्मणां प्रतिकूलत्वमपि नास्ति, अनुकूलत्वमपि नास्ति, भगवानेव भारं वहति ॥

यथैव च शिशुर्मातुरुत्सङ्गं काङ्क्षते सदा । तथैव जीवः कश्चित् स्याद्यदि तस्येश्वरो भवेत् ॥
साहाय्ये सर्वदैवेति सृष्टेस्तु नियमो मतः । ईश्वरांशा यतो जीवास्तत आकर्षणं तयोः ॥
सहजम्, त्वन्यथाभावः कर्मोपाधिनिबन्धनः । अत एव मुमुक्षूणां परमात्मा सुहृत्तमः ॥
स एव तेषां साधूनां योगक्षेमवहो मतः । सारोऽयं सर्वशास्त्राणां हृदि रक्ष्यं सदा नरैः ॥
सत्सङ्ग एव सर्वस्याप्यौषधं परमं मतम् । गच्छेयुः दूरतो यस्मात्संशयाद्याश्च कश्मलाः ॥
पुराणपठनं मा स्तु किं कुर्यात्सत्समागमः? सोऽपि पूर्वार्जितेनैव कर्मणा हि भवेन्नृणाम् ॥
बुद्धिस्सर्वत्र कुशला दत्ता भगवता तव । सम्यक् सा तु प्रयुक्ता चेत् सर्वक्लेशक्षयो भवेत् ॥
अथवा भगवद्वाक्यं श्रुणु सर्वार्थसाधकम् । सत्सङ्गादेव सदसद्विवेकस्स्यान्नृणामिह ॥
'भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् । सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥'
नेतोऽपि किञ्चित्केनापि शक्यं वक्तुं नृणां हितम् । शिष्टं त्वीश्वरसरे भविष्यति सुविस्तरम् ॥

पूर्वजन्मकर्मणां स्थानं किम्? सर्वं जीवकर्माधीनं चेदीश्वरस्य स्थानं किमिति चेत्, पूर्वश्लोकोक्तं स्मर । अधिकमग्रिमसरे (श्लो.1) विचार्यते ॥ ९ ॥

एतावता प्रबन्धेन जीवानां देहेन्द्रियमनःप्राणबुद्ध्यतिरिक्तत्वप्रदर्शनपूर्वकं जीवस्य स्वप्रकाशत्व-प्रत्यक्त्वादिकं प्रदर्श्य, तस्य कर्तृत्वं स्वाभाविकमिति च प्रदर्शितम् । कर्तृत्वप्रसङ्गात् प्रयत्नस्य स्थानमपि प्रादर्शि । एतदुपरि जीवस्वरूपविषयेऽवश्यवक्तव्यं जीवनानात्वम्, ब्रह्मवैलक्षण्यं च प्रदर्शयितुं विस्तरेण विचारं प्रस्तोतुं प्रवृत्तः प्रथमं औपाधिकजीवभेदवादं **भास्करसंमतं** निराकरोति—भिन्ना इत्यादि । यथा महाकाशः घटाद्युपाधिवशात् 'घटाकाशः' 'गृहाकाशः' इत्यादिरीत्या भिन्नतया व्यवह्रियते, तथा परमात्मा **सत्यभूताविद्याख्योपाधि**संबन्धवशात् भिन्नतया व्यवह्रियते । उपाधिनाशे घटाकाशस्य महाकाशेन यथैक्यम्, तथैवैक्यं जीवपरयोः, स एव मोक्षः । अतः जीवब्रह्मणोर्भेद औपाधिकः, अभेद एव स्वाभाविकः । एवं घटादीनामुपाधीनां अनेकत्वात् यथा घटाकाशोऽप्यनेकतया व्यपदिश्येत, तथा जीवानां परस्परं भेदोऽ-प्यौपाधिकः । उपाधिभूताचिद्ब्रह्मणोस्तु भेदाभेदावुभावपि स्वाभाविकौ । आत्मवादे हि शरीरेन्द्रियमनोबुद्ध्यतिरिक्तः आत्मा नास्तीति चार्वाकाः तदेकदेशिनश्च । आत्माख्यः पदार्थ एव नास्तीति नैरात्म्यवादिनो, माध्य-मिकाः । क्षणिकविज्ञानमेव आत्मव्यवहारविषय इति वैभाषिकसौत्रान्तिकयोगाचाराः । एते चत्वारोऽपि बौद्धाः आत्मनः अहमर्थत्वं नाङ्गीकुर्वन्ति । जीवमङ्गीकृत्य अतिरिक्तमीश्वरमपि नाङ्गीकुर्वन्त्येते । परंब्रह्माङ्गीकृत्य, तदरिक्ता जीवा न सन्तीति **ब्रह्मविवर्तवादिनः** । अत्रापि, **नानाशरीरकैकजीववादिनः** केचित्, **एक-शरीरकैकजीववादिनः** केचित् । एवं बहुविधा वादास्तत्र तत्र निरस्यन्ते । एवं नानाविधविचित्रविवाद-

[भास्करमतनिरासः]

80. भिन्ना जीवाः स्वतः स्युः प्रतिनियततया धीस्मृतीच्छासुखादेः
चेतोभेदात् व्यवस्था न तु भवति यथा देहबाह्याक्षभेदात् ।

विषयभूतस्य जीवेश्वरभेदस्य विस्तरेण विचारोपक्रमसूचनाय प्रथमं स्वमतप्रतिज्ञाया आवश्यकत्वात्, एतावता ग्रन्थभागेन प्रतिपादितं स्वमतमादावनूद्य प्रतिज्ञां प्रदर्शयति—**भिन्ना** इत्यादि । **जीवाः** स्वत एव परमात्मनोऽपि **भिन्नाः** परस्परञ्च भिन्नाः । जीवेश्वरभेदस्य सिद्धत्वात् , प्रतिशरीरं जीवा भिन्नाः इति निरूप्यते । **धीस्मृतीच्छासुखादेः**=बुद्धेः, स्मृतेः, इच्छायाः, सुखादेश्च **प्रतिनियततया**=व्यवस्थितरीत्या परस्परं विलक्षणतयैवानुभवात्, **जीवाः स्वतः**=स्वभावत एव, न तूपाधिवशात् **भिन्नाः** परस्परं भिन्नाः **स्युः** । सुखादेरित्यादिना दुःखादिपरिग्रहः । वदन्त्यन्येऽप्येवम्—'नानाऽत्मानो व्यवस्थातः' (वै.सू.3-2-20) 'जननमरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च । पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव ॥' (सां.का.8) इति च । व्यवस्थातः=सुखदुःखादिव्यवस्थायाः । तस्य विस्तरः—जननेत्यादि । आत्मनः एकत्वे जननमरणादयः सर्वेषां एकदैव भवेरन् । तथाऽदर्शनात् पुरुषबहुत्वं सिद्धम् । एवं करणानि शरीरेन्द्रियादीनि प्रतिनियतान्येव, युगपच्च न प्रवर्तन्ते । त्रैगुण्यम्=सत्त्वरजस्तमांसि । तेषां विपर्ययः=परस्परविपर्यासः । कश्चित् सात्त्विकः । अन्यस्तु राजसः । अन्यश्च तामसः इत्यादि स्वभावभेदः । एभिः कारणैः जीवानां परस्परं भेद एव ॥

मायापरिणामभूतान्तःकरणभेदादेव सुखदुःखादिव्यवस्था भवेत् । किमर्थं जीवभेद इत्याशंक्य निराकरोति—**चेतोभेदादित्यादिना** । **देहबाह्याक्षभेदात्**=शरीराणाम्, बाह्येन्द्रियाणां भेदात् यथा **सुख-दुःखादिव्यवस्था न भवति,** तथा **चेतोभेदात्**=अन्तःकरणभेदादपि सुखदुःखादिव्यवस्था **न तु भवति**=नैव भवति । एक एव जीवः जन्मभेदेन नानाशरीराणि गृह्णाति । तत्र शरीरादीनां भेदे सत्यपि आत्मभेदो नास्ति । एकस्मिन्नेव समये सौभरिणा अनेकशरीरपरिग्रहस्य वर्णनादपि शरीरादिभेदः आत्मभेदप्रयोजकः सुखादिव्यवस्थाप्रयोजकश्च यथा न भवति, तथैव अन्तःकरणभेदोऽपि सुखदुःखादिव्यवस्थाप्रयोजको न भवति । देहभेदे सत्यपि सौभरेः 'सोऽहम्' इति प्रत्यभिज्ञा न हि न भवति । एवमिन्द्रियभेदे सति, अन्तःकरणमात्रभेदे सति च आत्मनः एकत्वेन प्रत्यभिज्ञाऽनिवार्या । तथाऽदर्शनात् अन्तःकरणभेदमात्रेण कर्मवैचित्र्यनिर्वाहो न भवत्येव । न चादृष्टविशेषवशादेव सर्वव्यवस्थोपपद्यतामिति वाच्यम्; संप्रतिपन्नस्थल एव तथा संभवात् । अन्यथा कुत्रापि काचिदपि व्यवस्था केनापि दुरुपपादा स्यादिति सर्वशास्त्रवैय्याकुलीप्रसङ्ग इत्यात्मनां नानात्वमर्जनीयम् । पुरुषभेदे सिद्ध एवादृष्टस्य व्यवस्थापकत्वसंभवः । अदृष्टस्यान्तःकरणधर्मत्वा-भावात् । व्यधिकरणयोर्भोगादृष्टयोः कार्यकारणभावासंभवः सांख्यमतविमर्शे (जी.70) व्यवस्थापयिष्यते ॥

किञ्च अन्तःकरणं हि सुखाद्यन्तःपदार्थसाक्षात्कारकरणतया सिद्ध्यति, रूपादिसाक्षात्कारे चक्षु-रादिरिव । 'अन्तःकरणम्' इति पदमेव तस्यान्तःकरणकारकतां वदति । करणं च कर्तारमपेक्षते । एवञ्च अन्योन्यविलक्षणसुखवतां जीवानां तत्करणान्यपि भिन्नानि भवेयुः । एवं कर्त्रधीनत्वे करणस्वरूपस्य,

नित्यान् भिन्नांश्च जीवान् कथयति निगमस्तद्धि नोपाधितः स्यात्
आत्माद्वैतश्रुतीनामितरहृदयता तत्र तत्रैव सिद्धा ॥ १० ॥

करणाधीनो कर्तृभेदश्चेत् अन्योन्याश्रयोऽनिवार्यः । अतः कर्तुः सुखादिसाक्षात्कारकरणतया सिद्धस्य तस्य जीवभेदव्यवस्थापकत्वं कथमिव भवेत्? सुखादिकं हि प्रतिजीवं सुतरां व्यवस्थितमेव सर्वानुभवसिद्धम् । एतत्करणतया सिद्धमन्तःकरणमपि प्रतिजीवं भिन्नमेव भवेत् । नो चेत् सुखदुःखाद्यनुभवसाङ्कर्यं स्यात् ॥

अपि च **निगमः**=श्रुतिः **जीवान् नित्यान् भिन्नान्**=परस्परं भिन्नांश्च **कथयति**। 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् । तमात्मास्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम्' (श्वे.6-13) इति हि श्रुतिः । नित्यानां बहूनां चेतनानाम् नित्यः एकः यः चेतनः कामान् विदधाति, तम् इत्यन्वयः । नित्यत्वचेतनत्वादौ तारतम्यस्य दुर्वचत्वात् 'नित्यानाम्' इति नावधारणे षष्ठी । 'अनित्यानाम्' इतिच्छेदेनात्र निर्वाहेऽपि उपरि तथाच्छेदासंभवः । 'एको बहूनाम्' इति तु दुर्निवहम् । अतः षष्ठ्यन्तानि जीवपराणि, प्रथमान्तानि परमात्मपराणि । यथाश्रुते त्वनन्वयः स्पष्टः । एवं व्याख्याभेदेऽपि जीवानां फलप्रदस्य परमात्मनः एकत्वम्, जीवानामनेकत्वं नित्यत्वं च कण्ठत एव सिद्धम् । इदमनेकत्वमौपाधिकं कुतो न स्यादित्यत्राह—**तद्धीत्यादि** । **तत्**=अनेकत्वम् **उपाधितः न हि स्यात्** । न ह्युपदेशप्रकरणे औपाधिकौपचारिकादिशब्दाः प्रयोगार्हाः । विधौ=अपूर्वार्थबोधनप्रकरणे परः=अमुख्योऽर्थः शब्दार्थो न भवितुमर्हति । तदर्थमेव प्रवृत्तेषु वाक्येषु लक्षणाङ्गीकारे कुत्रापि न कोऽप्यर्थः प्रतिष्ठितो भवेत् । प्रकृते तत्त्वोपदेशार्थमेव प्रवृत्तेषु वाक्येषु लक्षणाङ्गीकारे, किमपि तत्त्वं निश्चेतुं न शक्यमिति भावः ॥

अपि चैतादृशज्ञानस्य हि 'तेषां सुखं शाश्वतम्' इति शाश्वतसुखमुक्तिहेतुत्वमुच्यते । औपाधिकत्वज्ञानस्य तत् कथं भवेत् । भवद्दृष्ट्या हि एषामौपाधिकत्वज्ञानस्यैव शाश्वतसुखहेतुत्वं वक्तव्यम्, न त्वनौपाधिकत्व-ज्ञानस्य । अतः तत् स्वाभाविकमेव । ननु 'अयमात्मा ब्रह्म' 'अहं ब्रह्म' इत्यभेदस्यापि श्रुतौ दर्शनात् कथं निर्णयः इत्यात्राह—**आत्मेत्यादि** । **आत्माद्वैतश्रुतीनाम्**=आत्मनः ऐक्यप्रतिपादकानां श्रुतिवाक्यानाम् **इतरहृदयता**=अन्यतात्पर्यकत्वम् **तत्र तत्रैव**=तत्तत्प्रकरण एव पूर्वापरपरिशीलनादिना **सिद्धा**=निश्चिता । शरीरशरीरिभावकृतं वा, उपादानोपोदेयभावकृतं वा सामानाधिकरण्यं तत्तत्प्रकरणानुरोधेन ज्ञेयम् ॥

अत्रेत्थं विचारावतारः—चिदचिदीश्वरतत्त्वज्ञानमेव सकलविधक्लेशनिवारकमिति ग्रन्थादावेव (जड.4) विस्तरेण प्रदर्शितम् । एतावता ग्रन्थभागेनाचिद्वैलक्षण्यस्य प्रदर्शनेऽपि ईश्वरवैलक्षण्यं न तावन्मात्रेण सिद्ध्येत् । यद्यपि 'नाहमीश्वरः' इति ईश्वरभेदोऽपि सर्वानुभवसिद्धः । परं त्वात्मपदवाच्यस्य चित्तत्त्वस्याति-गहनतया, केवलेन लौकिकानुभवेन नैतादृशा विषया निर्णेतुं शक्याः । 'नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठा'(कठ.2-8-9) इति श्रुतिरपि स्पष्टमेतद्वदति । श्रुतिमुखनिरीक्षणे तु नैकरूपास्ता दृश्यन्ते । 'अयमात्मा ब्रह्म'(बृ.6-4-5)'तत्त्वमसि'(छां.6-8-7) इत्यादीनि जीवब्रह्मणोरभेदं वदन्ति । 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखायौ' (मुं.3-1-1, श्वे.4-6) 'पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा'(श्वे.1-6) इत्यादीनि तयोर्भेदं

वदन्ति । अतः किं कर्तव्यमिति जिज्ञासायां व्याख्यानभेदात्पक्षभेदास्समुत्थिताः ॥ तत्र स्वपक्षः प्रथमपादेन समग्राहि । 'स्वतो जीवाः भिन्नाः' इति मूलप्रतिज्ञा । परमात्मनोऽपि भिन्नाः, परस्परमपि भिन्नाः । जीवस्वरूपं त्वेतावता विस्तरेण परीक्षितमेव । तेन सिद्धोऽयं निष्कृष्टस्तस्याकार इति भावः ॥

तत्र **जरदद्वैती स्वरूपपरिणामवादी भर्तृप्रपञ्चस्तु**—ब्रह्मैव स्वरूपेणैव जगदात्मना परिणमते मृद्घटादिवत् । अतश्चावस्थाभेदेन जीवब्रह्मणोः भेदोऽपि सत्यः, एवं अभेदोऽपि सत्य इति न दोष इत्याह ॥

शाङ्करास्तु—मृद्वत्स्वरूपपरिणामे मृद्वदेव नाशप्रसङ्गात् स्वरूपपरिणामवादो न युक्तः, किन्तु रज्जौ सर्पवत् विवर्तवाद एव युक्तः । तथा च ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्यापि मिथ्यात्वात्, अद्वैतमेव सत्यम् । द्वैतं तु मिथ्या । अत एव लोकावगतभेदानुवादमात्रं तन्निषेधार्थं क्रियते, भेदवाक्यानां स्वार्थे तात्पर्याभावात् न दोष इति **ब्रह्मविवर्तवादिन** आहुः । अत्रापि अन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यमेव जीव इति **जीवाज्ञानवादिनः वाचस्पतेः** पक्षः । अन्तःकरणप्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीव इति **ब्रह्माज्ञानवादिनः प्रकाशात्मयतेः** पक्षः ॥

भास्कराचार्यस्तु उपाधेर्मिथ्यात्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात् उपाधिःसत्य एव । एवं सत्योपाधिकृतः जीवस्य ब्रह्म-भेदः, अभेद एव स्वाभाविकः । एवञ्च जीवो न मिथ्या, किन्त्वौपाधिकः । अचिद्ब्रह्मणोस्तु भेदाभेदावित्याचख्यौ॥

यादवप्रकाशस्तु ब्रह्मणस्साक्षाद्विकारं निविवारयिषुः ब्रह्मणश्शक्तित्रयमङ्गीकृत्य, तत्तच्छक्तिविशिष्टत्व-रूपेण ब्रह्मण्यंशत्रयमौपाधिकं परिकल्प्य, तत्तदंशस्य चिदचिदीश्वररूपेण परिणाममातस्थौ । तथा चांशांशिनोस्सर्वत्र भेदाभेदयोः स्वाभाविकत्वात् जडब्रह्मणोः, जीवब्रह्मणोश्च भेदाभेदौ स्वाभाविकावाह । तत्र प्रथमपादेन स्वपक्षं संग्रहेण प्रदर्श्य औपाधिकजीवभेदवादं विमृशति । अग्रे (श्लो.15) **बिम्बप्रतिबिम्बवादस्य** स्पष्टविमर्शनवत्, **अवच्छेदकवादस्य भामतीकर्तुः** वाचस्पतिमिश्रसंमतस्य प्रत्येकनिराकरणं यद्यपि न दृश्यते । परन्तु स पक्षः भास्करमतनिराकरणेनैव निरस्तप्राय इत्याचार्याणामभिप्रायः, अविद्यारूपौधिकजीवभेदस्योभयोः समानत्वात् ॥

ननु च 'तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यतः' (ईशा.7) इति ऐकात्म्यदर्शनस्य शोकमोहनिवर्तकत्वं स्पष्टमुच्यते । शोकमोहनिवर्तकं ज्ञानं कथमिव भ्रमो भवेत्? अतः एकत्वमेव पारमार्थिकम्; अनेकत्वं तु कर्मोपाधिकमेवेति चेत्, न । एतच्छ्रुत्युपबृंहणभूतं भगवतो वचनमस्य तात्पर्यं स्पष्टयति—'आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन । सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः॥' (गी.6-32) इति । अत्रस्थं 'आत्मौपम्येन' इति पदमवधेयम् । साजात्यमूलकमेवेदमैक्यमिति स्पष्टम् । न च साजात्यमूलकैकत्वापेक्षया, औपाधिकानेकत्वमेव वरम्, यतः 'अयो दहति' इत्याद्यौपाधिकस्थले हि अयसो दाहकत्वानुभवः अबाधितः । अत एकत्वं सहजम्, अनेकत्वं त्वौपाधिकं बहुलं दृष्टमिति चेत्, 'संपन्नो व्रीहिः' इत्यादावनेकत्वं सहजम्, एकत्वं तु जात्यौपाधिकं दृष्टमेव । अत उभयमपि समानम् । न च 'संपन्नो व्रीहिः', इत्यादौ तु एकत्वमनुभवबाधितम्, अत एवौपचारिकः प्रयोग इति युक्तम् । प्रत्यक्षेण पदार्थस्वरूपगुणादिव्यवस्थायां सिद्धायाम्, तदनुगुणकल्पनाया अदोषत्वात् । प्रकृते तु 'आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः' (कठ.1-3-7) 'आश्चयवत्पश्यति कश्चिदेनम् आश्चर्य-वद्वदति तथैव चान्यः । आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित्' (गी.2-29) इति

अत्यन्तदुरवगाहतया वर्ण्यमाने आत्मनि लाघवगौरवविचारस्यानवसरत्वात् । 'नैषा तर्केण मतिरापनेया' (कठ.1-2-9) 'तर्काप्रतिष्ठानात्' (ब्र.सू.2-1-11) इत्यादि सदा स्मर्तव्यम् ॥

ननु भोः! एवमतिगहनत्वादेव वदामो वयम्—श्रुतिर्यथा वदति, तथाङ्गीकर्तव्यमिति । श्रुतिर्ह्येकत्वं कण्ठत एव खलु वदति 'एकत्वमनुपश्यतः' इतीति चेत्— 'अग्रे एकमेवासीत्' इति कारणावस्थायामेकत्वम् 'बहु स्याम्' 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' इति कार्यावस्थायामनेकत्वमिति सर्वं स्पष्टमेवाभिहितम् । एतदुपयपितः संशयानपि 'कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयत्वशब्दकोपो वा' इति स्वयमुत्थाप्य सूत्रकारः 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्' इति स्पष्टसमादधौ । एतदुपर्यपि किं वक्तव्यम् । शुष्कतर्कं विस्मृत्य चिन्त्यताम् ॥

किञ्च समष्टिक्षेत्रगतं तत्त्वैक्यम्, व्यष्टौ तु अनेकत्वमेवेति वैज्ञानिकोऽयं विषयः अग्नि-विष्फुलिङ्गादिभिः स्पष्टीक्रियते । ऐकात्म्यवादश्चाग्रे बहुधा विमृश्यते । परस्परमत्यन्तविरुद्धम् एकत्वमनेकत्वं चैकस्मिन् कथं भवेदिति चेत्, अध्यात्मशास्त्रस्य सर्वापवादरूपत्वेन बुद्धिकृतविरोधादेरत्र नावसरः । अन्यथा मुक्तिसाधनतदनुष्ठानादीनां भेदगर्भत्वेन, भेदस्य मिथ्यात्वे, साधनादीनामपि मिथ्यात्वप्रसङ्गेन शून्यवाद-प्रसङ्गः । अथवा एकस्य मुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गः । असत्यात्सत्यसिद्धिसाधनादिकं **एकादश्यां ताम्बूलचर्वण-कथायेत** । सर्वमेतत् दृष्टान्तमात्रविश्रान्तं दार्ष्टान्तिकापरिचयमेव ज्ञापयेदित्यलमतिचर्चया । असत्यात् सत्यसिद्धिरप्यग्रे (श्लो-49) निराक्रियते ॥

ननु कोऽयं पक्षपातः? **किं सुभगाभिक्षुकन्यायः? 'न विधौ परःशब्दार्थः'** इति न्याय इदानीं कुत्र गतः? मा क्रुश साधो! स न कुत्रापि गतः । शरीरशरीरिभावकृतं वा, उपादानोपादेयभावकृतं वा सामानाधिकरण्यं न गौणम्, किन्तु मुख्यमेवेति सामानाधिकरण्यविचारे (बुद्धि.) निरूपयिष्यते । अतः एतत्सिद्धान्ते कस्या अपि श्रुतेर्न त्याग इति सर्वश्रुतिसमन्वयः । अत एव न कस्यापि बाधितार्थकत्वम् । अपि च 'इदमग्रे आसीदेकमेव' इत्येकत्वस्य प्रलयकालिकत्वात्, 'बहु स्याम्' इत्यनेकत्वस्य सृष्टिकालिकत्वा-त्कालभेदेनोभयोर्विरोधाभावादित्यादिकमग्रिमसरे विस्तरेण भविष्यति । अन्यथा सर्वशास्त्रबाधप्रसङ्गः । अधिकं तत्तन्निराकरणवेलायां विशदीक्रियते । अतः जीवाः परस्परं स्वत एव भिन्नाः ॥

यद्यप्ययमंशोऽग्रिमसरे (श्लो.27-33) बहुविस्तरेण विचारयिष्यते , तथाप्यत्र प्रसक्तत्वात्सारत इदमत्र वक्तव्यमतिगहनत्वाद्विषयस्य, यमधिकृत्याद्यावधि बहुधा प्रसृतः, प्रसारितश्च महान् कलिर्बहोः कालात् । अतः पुनःपुनरिदं वक्तव्यं पुनःपुनश्चिन्तनाय । यं विषयं विस्तरेण वर्णयन् भगवान् श्रीभाष्यकारः अन्ते **'एवञ्च सति अभेदो वा भेदो वा द्व्यात्मकता वा वेदान्तवेद्यः कोऽयमर्थस्समर्थितः?'** इति प्रश्नं स्वयमुत्थाप्यापि **'सर्वस्य वेदवेद्यत्वात्सर्वं समर्थितम्'** इत्युत्तरयन्निर्भरो भवति समनन्तरम् । कुत एतत्? ननु कियानयं विषयः? किंमनन्तरवाक्यमेव न दृष्टमायुष्मता? **'सर्वशरीरतया सर्वप्रकारं ब्रह्मैवावस्थित-मित्यभेदः'** इति जगद्ब्रह्मणोश्शरीरशरीरिभावनिबन्धनोऽभेदः इति स्पष्टं वदत्यपि कुत्र वा मुह्यस्यायुष्मन् भोः? भो ब्रह्मन्! न मुह्यामि । संशये किञ्चित् । परिहरिष्यति भवानिति पृच्छामि । प्रश्नस्तु 'कोऽयमर्थः समर्थितः?' इति । उत्तरं तु 'सर्वशरीरतया सर्वप्रकारं ब्रह्मैवावस्थितमित्यभेदस्समर्थितः' इति । किं

शरीरशरीरिभावः अभेदेनावस्थितेः प्रयोजकः, उत तथा व्यवहारस्य? प्रथमपक्षे शरीरशरीरिणोरभेदप्रसङ्गः स्पष्टः । द्वितीयपक्षे तु 'आम्रान् पृष्टः कोविदारानाचष्टे' इतिवत् स्यात् ॥

अतोऽत्रैवं वक्तव्यम् प्रतिभाति—शरीरशरीरिभावः न केवलमभेदव्यवहारप्रयोजकः, तथा व्यवहारानुगुणपरिणामविशेषस्यापि प्रयोजकः । जीवेश्वरयोस्संबन्धविवेचने 'तिलेषु तैलं दधिनीव सर्पिः'(श्वे.1-15) क्षीरे सर्पिरिवार्पितम् (16) इत्यादीन्यवधेयानि । एवमेतस्य तत्त्वस्य परिचय एवान्नमयादिकोशैः प्रतिपाद्यते **स्थूलारुन्धतीन्यायेन** । अन्नमयकोश एव 'भूतात्मा' इत्युच्यते । ततः प्राणमय आत्मा । प्राणाः—पञ्चप्राणाः, पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्चकर्मेन्द्रियाणि च । ततो मनोमय आत्मा । ततो विज्ञानमय आत्मा । तत आनन्दमय आत्मा । पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तर आत्मा आन्तरो भवति । अयमेवांशः 'भूतात्मा चेन्द्रियात्मा च बुद्ध्यात्मा च तथा भवान् । जीवात्मा परमात्मा च त्वमेवं पञ्चधा स्थितः ॥' इत्यादावभिधीयते । विज्ञानात्मपदेन बुद्ध्यात्मा जीवात्मा च क्रोडीकृतौ । जीवात्मरचनायां बुद्धेः प्रधानत्वात् । 'बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव ह्याराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः' (श्वे.5-8) इति हि श्रुतिः । 'जीवात्मा'पदं हि जीवपदार्थस्य, आत्मपदार्थस्य मिलितस्य वाचकः, यतस्तत्पदं नाखण्डपदम् , किन्तु समस्तपदम् । 'जीव'पदं च 'जीव प्राणधारणे' इति धातुतो निष्पन्नं प्राणाधीनस्थितिकस्य वाचकम् । आत्मपदं च चेतनवाचि । तथा च प्राणोपाधिकचेतनरूपार्थवाचि जीवात्मपदम् । प्राणेति बुद्धीन्द्रियमनसामुपलक्षकम् । एभिरुपाधिभिर्विशिष्ट एव जीवात्मपदवाच्यः । एवञ्चास्मिन्—शरीरे एतादृशो जीवः, तस्य नियन्ता मूलभूतः परमात्मा च उत्तरोत्तरमान्तरतयाऽवतिष्ठत इति सिद्धम् । अयमेवांशः 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्'(ब्र.सू.1-2-12) इत्यत्रोक्तः । 'ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ' (कठ.1-3-1) इत्युभयोरपि हृदयगुहावृत्तित्वमुच्यते । 'यो वेद निहितं गुहायाम्'(तै.आ.1) 'हृदि ह्येष आत्मा'(प्र.3-6) इत्यादौ प्रत्येकमपि जीवात्मपरमात्मनोर्हृदयगुहावृत्तित्वमुच्यते । यथा बाह्यं सौरं ज्योतिः बाह्यैः दारुतृणारण्यादिभिरभिव्यक्तो नानारूपधारी नराणामुपकारायावरोहति, तथैव परंज्योतिरूपः परमात्मा जीवबुद्धिमनःप्राणशरीराद्याश्रित्यावतीर्णः नानाविधविचित्रकार्याणि निर्वहते, स्वस्मै स्वप्रीतये क्रीडन्निव । अत एव 'सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनस्सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा'(बृ.4-4-6) इति श्रुतिर्वदति । एकमेव परं तत्त्वम् 'तदैक्षत बहुस्याम्'(छां.6-2-3) 'सोऽकामयत बहुस्याम्'(तै.आ.6) इति संकल्पपूर्वकं नानाभावमापद्यतेति 'तदात्मानं स्वयमकुरुत'(तै.आ.7) 'आत्मकृतेः' 'परिणामात्'(ब्र.सू.1-4-26, 27) इति श्रुतिसूत्रादिभिः प्रतिपाद्यते । अखण्डस्यैकस्य बहुभावः कथम्? इति प्रश्ने 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते'(बृ.4-5-19) इत्युत्तरमुच्यते । अत्रैवायस्तास्सर्वेऽपि पण्डितप्रवराः 'माया' पदार्थः कः? इति । वैदिकनिघण्ट्वनुसारेण मायापदस्य ज्ञानपर्यायत्वेऽपि मिथ्यापर्यायत्वमातस्थुरन्ते केवललौकिकप्रज्ञाः । 'शब्दमूलत्वात्' इति वदन्त एव स्वमतं तर्कमूलं प्रतिष्ठापयामासुस्तर्कप्रियाः ॥

नाद्यापि कलहः शान्तः पण्डितानां परस्परम् । प्रबोधिता अपि प्राज्ञैः काले काले महात्मभिः ॥
अणीयसोऽप्यणीयांसमात्मानं मेनिरे बृहत् । तर्कव्यसनिनोऽभूवन्न तपआदिपरायणाः ॥

[यादवप्रकाशमतनिरासः]

81. जीवाः पृथ्व्यादिभूतेष्वणव इव मिथो भेदवन्तः स्वतोऽमी
सन्मात्रब्रह्मभागास्तदिह नियतयः सुस्थिता इत्ययुक्तम् ।
ऐक्यस्याप्यक्षतत्वादनवधि च सति ब्रह्मणि स्यादवद्यम्
सत्यं तच्चेत्यभिज्ञैर्बहिरगणि मृषावादतोऽप्येष पक्षः ॥ ११ ॥

तत्त्वस्थितिस्तु प्रथमं यथावत् धार्यतां हृदि । ततस्त्वेतत्कथमिति चिन्त्यतां श्रद्धया धिया ॥
आत्मा तु पञ्चधा स्थित्वा तत्तत्कार्येषु वर्तते । परस्परं च संपर्कोऽप्यस्ति सूक्ष्मस्सुदुर्गमः ॥
कार्यानुमेयं सर्वं स्यात् बहुधा चिन्तनेन च । अन्ततो हृदयेशस्यानुग्रहात् तत्त्वधीर्भवेत् ॥
देहाकारेण भूतात्मा प्रथमं ज्ञायते नृभिः । देहात्मभाववादादेरत्रैवोपक्रमोऽभवत् ॥
इन्द्रियाद्यात्मवादाश्चाप्येवं ज्ञेया विवेकिभिः । अन्योन्यमुपकुर्वन्तः शरीरे ते व्यवस्थिताः ॥
एवं सर्वत्र व्याप्त्यैव प्रत्यगर्थस्य, जायते । अहंबुद्धिर्नृणां लोके नान्यथा तद्भवेद् ध्रुवम् ॥
सर्वं वशेऽस्ति तस्यैव मायिनः परमात्मनः । वयं तु मायया बद्धाः कथं ज्ञास्याम उच्यताम्? ॥
दूरीकृत्य वृथा चर्चां त्यक्त्वा शब्दविवर्धनम् । आराधयामस्तं देवं त्यागाद्यैरात्मसद्गुणैः ॥
तत्प्रसादात्परं ज्ञानं चाप्स्यामश्शान्तिमव्ययाम् । तत्प्रसादादृते नान्या गतिरस्ति नृणां ध्रुवम् ॥
बौद्धानां वैदिकानां च ह्यत्रैवास्ति परं रहः । क्रमात्तर्कपरा जाता बौद्धाः श्रद्धां विहाय ते ॥
अतो हैतुकवादेन नष्टास्ते ह्यात्ममार्गतः । वैदिकास्तु तपोहीनाः श्रद्धातश्शिथिलाः क्रमात् ॥
इतोऽपि बहु वक्तव्यम्, क्रमात्सर्वं भविष्यति । दृष्ट्वैकदेशं निर्णेयं न हि किञ्चिच्च साहसात् ॥
धीर्नित्येत्यादिना चैतानर्थान् कालानुसारतः । रिरक्षिषुर्बुद्धिभेदात् आचार्योऽसावसूचयत् ॥ १० ॥

यादवप्रकाशसंमतं सर्वत्र स्वाभाविकभेदाभेदवादं विमृशति—**जीवा** इत्यादि । **पृथ्व्यादिभूतेषु अणव इव**=पृथिव्यादिभूतानि यथा सांशानि, तेषु च परमाण्वादिरूपाण्यपि यथा अनन्तानि सन्ति, तथैव **सन्मात्रब्रह्मभागाः अमी जीवाः** सन्मात्रस्वरूपब्रह्मांशभूता अमी जीवाः **मिथः स्वतः**=स्वभावत एव **भेदवन्तः**=परस्परं भिन्नाः । **तत्**=एवं भेदस्य स्वाभाविकत्वादेव **इह**=जगति **नियतयः**=सुखदुःखादि-व्यवस्थाः **सुस्थिताः**=सुप्रतिष्ठिताः । जीवेश्वरभेदस्य, जीवानां परस्परभेदस्य च स्वाभाविकत्वादेव सर्वा अपि व्यवस्थाः सम्यक् रक्षिता इत्यर्थः । ब्रह्म शक्तित्रयविशिष्टम् । तादृशविचित्रशक्तिप्रभावात् ब्रह्मैवांश-त्रयविशिष्टं भवति । एकोंऽशः अचेतनरूपेण, अपरोंऽशः चेतनरूपेण, अन्योंऽशः ईश्वररूपेण च परिणमते । तत्तद्देशे दोषाः, गुणाश्च व्यवस्थिता भवन्ति । अतो न साङ्कर्यम् । एते अंशा औपाधिकाः । अतो ब्रह्मणो न दोषाश्रयत्वप्रसङ्ग इति तस्याशयः ॥

तदेतन्निराकरोति—**इत्ययुक्तमिति** । तत्र हेतुमाह—**ऐक्यस्यापीत्यादि** । **ऐक्यस्यापि**=भेदवत् अभेदस्यापि **अक्षतत्वात्**=स्वाभाविकत्वेन संरक्षितत्वादेव **सति**=सद्रूपे दोषरहिते **ब्रह्मणि अनवधि**=अनन्तम्